

Етична парадигма української філософії

У статті проаналізовано витоки та об'єктивні засади притаманного українській філософії домінування морального начала. Показано, що упродовж усієї історії моральний підхід стає об'єктивною основою для визначення системи смисложиттєвих цінностей, основоположних засад людського життя та стосунків людини зі світом.

Ключові слова: українська філософія, етична парадигма, моральність, цілісність образу, софійність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження філософської проблематики в культурі України не лише зберігає свою актуальність, а й загострюється, оскільки відкривається значна кількість незнаних або малознаних історичних пам'яток, а також визначаються нові підходи до осмислення наявної спадщини. Один із цих підходів можна визначити як прагнення укласти українську філософію в межі раціоналізму західноєвропейського взірця. На цій підставі шукається спільне в способах творення пізнавального образу, у темах та мотивах для уподібнення української філософії західноєвропейській. Так, В. Ф. Пустарнаков, відзначаючи, що «філософська думка на Русі виявилася загалом розчиненою в інших формах суспільної свідомості», що «філософія ще не дістала адекватного вияву на самостійній мові логічних понять і категорій», пропонує щодо філософії Київської Русі застосовувати поняття «філософеми» і таким чином констатувати, що «філософська думка існувала і рухалась головним чином як сукупність філософем» [6, с. 40–41]. Уточнення щодо релігійної форми, у межах якої розвивалась філософська думка, також мало прояснює проблему, оскільки на такому ж ґрунті вона розвивалась і в Західній Європі. Не дає відповіді на питання своєрідності української філософії позиція О. Абрамова, який, говорячи про загальну тенденцію розчинення філософії в богослов'ї, характерну як для Заходу, так і для Русі, відзначає, що названа тенденція «значно більшою мірою виявилася у різних по жанру і стилю пам'ятках давньоруської писемності» [6, с. 42]. Щоб певніше відстежити тенденцію, він пропонує розширити коло пам'яток, які функціонували в тогочасній культурі. Очевидно, що кількість пам'яток не розв'язує питання специфіки розвитку філософії в Україні.

Інша тенденція виявляє себе як віднайдення *своєрідності проблематики*, що є провідною в культурі Давньої Русі, та аналіз способів її розв'язання книжниками і мудрецами. Так, О. Замалєєв та В. Зоц вирізняють як органічно властиву київським мислителям-книжникам «особливу акцентованість на соціальному». «Філософсько-соціологічна думка Київської Русі зобов'язана Іларіону правильним вибором тієї світоглядної орієнтації, у межах якої не лише здійсниться відновлення політичних структур дохристиянської язичницької епохи, а й розвиватиметься самостійна духовна традиція вітчизняного середньовіччя» [3, с. 48]. Ця думка цінна тим, що виявляє коло актуальних проблем, на яких зосереджена головна увага виразників нового світоглядного ідеалу: це пошук підстав органічності зв'язку давніх традицій русичів та нової, християнської віри для творення міцної державності та духовної цілісності індивіда і спільноти для життя в благодаті. Іларіон, як наголошують дослідники, у праці «Слово про закон і благодать» проводить думку, що саме язичницькі народи утверджуються як істинні спадкоємці учення Христа [3, с. 45].

Методологічно цінною для подальших досліджень специфіки української філософії видається позиція В. Горського, що відтінив своєрідність ставлення до *Слова* (ширше – книжної мудрості) киево-руських книжників та мудреців. Актуальність звертання до перекладної літератури, до вченого слова зумовлювалась прагненням відшукати «опосередковану сутність», що забезпечувала б комунікацію між земним і Божественним, людиною і Богом. Слово постає знаком трансцендентного, зокрема важливого значення набувають тексти, їх символічна мова, що прояснює глибини

сакрального досвіду з допомогою «приточного» знання. Окрім того, відзначається така важлива риса, як невідчуженість у змісті знання ставлення до нього особистості, що сповнена потреби осягнення суті трансцендентного, тобто софійний характер знання. «Акцентуючи увагу на ролі розуму, давньоруські мислителі не заперечують й значення почуттів і волі в пізнавальній діяльності людини, спрямованої на спілкування з божественною істиною», – говорить філософ [2, с. 35]. Зазначена риса важлива тим, що відкриває *цілісний* зміст духовного досвіду, заснований на єдності чуттєвого та раціонального начал пізнавальної здатності, а відтак і *роль серця* як джерела «залучення людини до Божої істини», на відміну від однобічності раціоналізму західної схоластичної філософії. Міркуючи про філософію Київської Русі, дослідник робить висновок: «Викладене дає змогу охарактеризувати філософську культуру Київської Русі як своєрідний синкретичний *релігійно-філософсько-етичний комплекс*, що насамперед спрямовується на осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя» [курсив наш. – В. М.], [2, с. 43]. Увага до давньоруського стилю філософування має принципове значення, оскільки він задає вимір майбутнього історичного розвитку української філософії, що визначається у властивій їй своєрідності як «філософія серця». Давньоруській філософії властивий «панетизм» [7, с. 8], що постає як організуюче начало осмислення духовних засад буття і ставлення людини до світу. Цю тенденцію простежують дослідники і надалі, зокрема характеризуючи етап, що безпосередньо передував становленню професійної філософії в Україні XVI–XVIII ст. «В українській філософській думці завжди переважала морально-етична проблематика, саме їй були підпорядковані і онтологічні, і гносеологічні, і метафізичні проблеми» [8, с. 6]. Н. Горбач, характеризуючи основне спрямування філософської думки XIII – XVII ст., зокрема ідеї Острозьких книжників, відзначає спрямованість їхніх праць на захист «українського народу та його духовно-моральних основ від окатоличення та ополячення» [1, с. 64]. Отже, етична спрямованість української філософії розкривається в дослідженнях як її характерна ознака.

Мета статті – розкрити витоки і підстави стійкої зорієнтованості української філософії на морально-етичні цінності та показати особливості її вияву в способах осмислення сенсу людського буття. *Показати* морально-етичну визначеність українського *стилю філософування* як об'єктивно зумовлену повнотою присутності людини у бутті. У такому сенсі правомірно говорити саме про *етичну парадигму*, виходячи з того, що це поняття означає приклад, взірець для наслідування, ідеальну модель творення досконалого пізнавального образу. Доводиться при цьому констатувати очевидне: західноєвропейська філософія дала теоретичне обґрунтування змісту та сутності етичного знання, розкрила закономірності функціонування морального досвіду в спільнотах та тенденції індивідуалізації його в суб'єкті моральності. Однак рефлексивне знання щодо сутності моралі та законів її вияву постає реальністю в межах спеціальної форми духовного досвіду – в межах етики як особливої галузі філософського знання і відчужене від безпосереднього досвіду стосунків. Українська філософія від її витоків і впродовж історичного розвитку зберігає живий зв'язок з моральністю і як метою, і як засобом осягнення істини та буття в істині.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Стиль українського філософування складався на основі двох світоглядних систем: язичницької та християнської, що поставали як протилежності і потребували через це поєднання свідомістю, щоб не зіткнутися у непримиренному конфлікті і не стати деструктивним чинником. Зіткнулись суттєво відмінні погляди на природу і людське життя та його цінності. У християнстві утверджується особність як умова спасіння (особистісне служіння Богу). У язичництві домінантною цінністю постає рід (родове життя). У християнстві природа – ворог, оскільки природність людини є джерелом гріховності. У язичництві природа – джерело життя (всепроникна життєвість і спорідненість усіх форм життя – характерна ознака язичницького світогляду). Можливості їх достатньо «толерантної зустрічі» склалися на *етико-естетичному* ґрунті. Послідовна зорієнтованість на моральні цінності, на наш погляд, зумовлена, по-перше, їх живим, безпосереднім виявом у візантійській гілці християнства:

обґрунтування символів віри спиралося в ньому не на схоластичні доведення, а на етико-естетичні способи цілісного буття абсолютної особистості. Символ та образ – два основні поняття, над розробкою яких працюють отці церкви при обґрунтуванні ієрархічного розуміння універсуму. По-друге, слов'янське язичництво у своєму ставленні до природи виходить з розвинутої символічної образності, що пояснює увесь космічний світ залежно від характеру стосунків з ним спільноти. Своєрідність українського стилю філософування полягає у тому, що він постав *синтезом Софії і Логосу, тобто Мудрості і Слова*. Природа їх суто символічна, а спосіб буття – цілісний, чуттєво даний образ.

Становлення моральної парадигми, у якій не суперечливо зустрічаються язичництво і християнство, простежується як явище рецепції християнства до образно-символічного фонду язичницької міфології. Дослідники виділяють такі етапи цього явища: «спочатку коротко подається факт зі слов'янської язичницької практики, потім цьому факту наводиться як відповідник розгорнутий виклад античного прецедента, і лише потім слідує моральна сентенція, повчання в дусі християнства» [6, с. 95]. У такому синтезі кожен із культурних феноменів постає як носій значущих цінностей, що пов'язаний з цілісною логікою життя, підтвердженою в інших феноменах, що і засвідчує його істинність. Відомо, що символічний потенціал античної міфології відіграв величезну роль у творенні символічної мови візантійського християнства. У свою чергу, він сприяв новому осмисленню язичницької спадщини давньоруськими книжниками завдяки поєднанню архетипних образів слов'янської та античної міфології, корені яких спільні. Моральний потенціал, що кристалізується у такому синтезі, зумовлений такими чинниками: християнство індивідуалізує досвід переживання світу, ставлячи особу перед необхідністю визначитися з ціннісним ставленням до вищих істин, а відтак і цілей буття. Водночас характерний для язичництва, укорінений у ньому архетипний образ землі і роду як цілокупної єдності зумовлює *переживаюче* ставлення до буття як визначеної у собі цілісності, що і надає йому вираженого морального спрямування, адже у переживанні актуально присутня повнота буття. Світоглядна парадигма характеризується синтезом поетичності бачення світу, визначеної, з одного боку, невідчуженістю язичницького його образу від людини та софійністю візантійського християнства, у якому естетичне та етичне постають способом буття істини, з іншого боку. Традиція платонізму, з якої виходить візантійський образ віри і на яку він опертий, визначає етичне як спосіб життя у відповідності Істини, Добра, Краси, а в поняттях християнства – як його відповідність ідеалу моральних чеснот – боголюдині Христу. Відмінність її порівняно з західною парадигмою очевидна, оскільки етичне у західній філософії визначається як предмет теоретизації, як сфера рефлексивного знання, а не як спосіб практичного життєтворення та особистісного самоздійснення. Тобто сутнісна визначеність проблематики, яку досліджує українська філософія – це істина як екзистенційність. Як слушно наголошує В. Скотний, «істина екзистенціальна співвідноситься з сумісним стосовно людини “буттям для нас,” тому вона має суб'єктивно значимий зміст» [9, с. 271]. Ця характеристика досягає *визначальні*, сутнісні риси вітчизняної філософії.

Упродовж усього періоду історичного розвитку моральна спрямованість української філософії зумовлена активною її причетністю до проблем соціального, національного життя, до питань щастя людини на засадах добра і справедливості. Актуальність питань, що потребують з'ясування, налаштовує на активну внутрішню причетність до них. Відтак віднаходиться спосіб, що дає змогу укладати істину в доступні форми, завдяки чому вона відкривається не лише досвідченому розуму та серцю, а й наївному. Це мова притчі, в якій істина розгортається у своїй оповідно-символічній формі, що спрямовується до морального повчання (дидактичної ідеї) як своєї мети. Не менш важливого значення набуває форма діалогу, що налаштовує на активний спільний пошук істини у єдності з переживаючим ставленням до неї. Цінність вироблених форм, у які вкладається зміст істини, відкривається вираженою моральною спрямованістю: в кожній людині бачити гідну, небайдужу, здатну долучитися до істини і сповнитися потреби жити нею.

Відповідно до виробленої форми, в яку укладаються істини морального життя та загальні світоглядні уявлення, в добу Передвідродження та реформації виразники цих суспільних ідей,

зокрема острозькі книжники, здійснюють розмежування «високої» (церковно-літературної) і «простої» (народної) мов, що сприяло досконалим перекладам Біблії. Заглиблення у дух і букву Святого письма (єдність Слова і Мудрості) дало змогу ґрунтовно впливати на думки та почуття віруючих, допомагаючи обороні віри та укоріненню її ідеалів у свідомості загалу.

З названої доби (XVI–XVII ст.) починає складатися два рівні філософування, які можна означити таким чином: софійно-екзистенційна, що витокami сягає часів Київської Русі, та раціоналістична («академічна») філософія. Так, уже в гуртку острозьких книжників, поряд з філологічними студіями, що ставили безпосередню просвітницьку мету (граматика Мелетія Смотрицького мала надзвичайне значення для розвитку культури східнослов'янських народів), Андрій Курбський здійснює переклад на слов'янську мову з латинської праці І. Спангенберга «Трактат з логіки». Цей твір доповнював коло навчальної літератури для учнів Острозького колегіуму, що вивчали логіку за «Діалектикою» Іоана Дамаскіна та «Логікою Авіасафа». Ці два напрями постають не просто як рядоположні. Вони мають різне спрямування і різну мету. Перша тенденція (гуманістична) має корені в культурі Київської Русі і пов'язана з осмислюючим переживанням буття Бога та створеного ним світу, людської душі і людського інтуїтивного розуму, що пов'язаний з Богом. Друга тенденція поєднана з «зовнішнім» дискурсивним розумом, що здійснює пізнання з допомогою понять, суджень та умовиводів. Відповідно їх можна визначити як «внутрішню» і «зовнішню» філософію. Перша має виражене моральне спрямування, друга – практично-пізнавальне. Зростаючий інтерес до пізнання «зовнішнього» відображає індивідуальні потреби особистості, що формується як суб'єкт пізнавальної діяльності і через пізнання зовнішнього світу усвідомлює себе та реалізує особисте *Я*, укорінюючись у бутті. Знаменно, що у православ'ї закони логіки не застосовуються щодо Священного письма, ідеї Бога та пізнання релігійних істин. Однак активне їх застосування має місце при обороні догматів православної віри та спростуванні аргументів ворогів православної віри, тобто у відстоюванні власних переконань та моральних цінностей. «Тілесний», тобто дискурсивний розум, слугував для «самоствердження, самореалізації людини в земному житті, для обстоювання віри, культури і незалежності свого народу, необхідності поширення світських знань» [5, с. 153]. Моральний чинник у цьому разі пов'язаний із соціальним спрямуванням активності особистості, що реалізує спільний (суспільний) інтерес. Не йдеться про протиставлення, а лише про *вирізнєння* двох тенденцій, оскільки на ґрунті гуманістичного ренесансного ідеалу «внутрішню» і «зовнішню» іпостасі людини острозькі книжники тлумачать через римське поняття *virtus* – добродієність. Вона передбачає домінування духовного начала людини над природним, або просякнутість природності духовністю. Моральна визначеність добродієності пов'язана з якостями характеру (мужність, воля, активність) та реалізацією особистості згідно з морально визначеними цілями: оборона рідного краю, шанування і захист віри тощо.

Названі два напрями морального ідеалу людини визначаються не лише як локальне явище, характерне для якоїсь окремої групи книжників та мудреців, як названі вище представники острозького вченого гуртка. Ця тенденція постає як усвідомлена позиція широкого кола діячів братських шкіл, що розв'язують актуальні питання самопізнання і самовдосконалення людини, спираючись на візантійських отців церкви, зокрема на Іоанна Златоуста та Іоана Дамаскіна. На їх працях, розповсюджених у братських школах, формується генерація молоді, що не лише опановує здобутки науки свого часу, а й здобуває глибокі моральні переконання.

Становлення нового розуміння філософії, а саме як істинного пізнання реального світу та людини з допомогою інтелекту, відбувається в стінах Києво-Могилянської академії, де складаються засади європейського стилю мислення та виділяються окремі галузі філософії: логіка, натурфілософія, метафізика, етика. Відбувається також розмежування філософії та теології. Етика, як свідчить здійснений у 80-ті роки ХХ ст. переклад з латинської текстів навчальних курсів професорів Києво-Могилянської академії С. Калиновського, С. Кулябки, М. Козачинського, Г. Кониського [7], посідає важливе місце серед філософських дисциплін, хоча є підстави вважати, що це був, застосовуючи

сучасне поняття, факультативний курс. Попри це він вважався важливим складником філософської культури та загальної освіченості. Вибудовані з посиланням на відомих авторитетів (Арістотель, Августин, Ф. Аквінський), вони, проте, мають виражений авторський характер і ставлять за мету – сформувати свідомі моральні уявлення та дати критерії моральності відносин людини зі світом, людини з собою самою. Недогматична форма побудови курсів слугувала джерелом формування суб'єкта моральної рефлексії та сприяла актуалізації проблеми морального вибору. У навчальних курсах велика увага приділена проблемам сутності свободи, свободи морального вибору, взаємодії волі та інтелекту, сутності доброчесності та шляхів її здобуття суб'єктом [7, с. 114–129]. Важлива форма побудови лекцій – у вигляді диспутів, де стикаються протилежні погляди, вона спрямовує на осмислення висунутих сторонами аргументів та раціональне доведення істинності моральних постулатів. Ця тенденція розвитку етичної теорії не стала домінантною в українській культурі, оскільки мала вузькопрофесійне спрямування, що обмежувало її вплив на суспільні уявлення про цінності. Лише у філософії Г. Сковороди Софія та Логос знаходять органічний зв'язок на новому рівні осмислення підстав їх цілісності: як єдність професійної філософської теорії та притчево-діалогічного способу доведення її постулатів. Вони спрямовані на усунення відриву вишуканого гносеологізму від істини серця. Інакше кажучи, «зовнішній» об'єктивний світ як предмет раціональної філософії поступається місцем на користь «внутрішнього», духовного світу людини, що і постає основним предметом української філософії. В. Зеньковський характеризує Г. Сковороду як першого філософа на Русі у прямому сенсі слова, творчість якого не була б зрозуміла поза контекстом усієї філософської культури, що складалась у Південній Русі завдяки Київській академії [4, с. 68]. Моральне начало не просто складник філософії Г. Сковороди. Швидше правомірно можна говорити про справжній моральний пафос його філософії, що концентрується навколо проблем істинного буття людини та істини про людину.

Висновок. Отже, аналіз вихідного, архетипного образу української філософії засвідчує її зорієнтованість на моральні цінності, що постають єдністю істини людського в людині та людяності її ставлення до світу. Упродовж тривалої історії української філософії їй властиве всепроникне моральне начало.

Джерела та література

1. Горбач Н. Специфіка української філософії / Н. Горбач. – Львів : Каменяр, 2006. – 215 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наук. думка, 1996. – 286 с.
3. Замалеев А. Ф. Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц. – К. : Вища шк., 1987. – 183 с.
4. Зеньковский В. В. История русской философии. Т. 1, ч. 1 / В. В. Зеньковский. – М. : Эго, 1991. – 221 с.
5. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К. : Наук. думка, 1991. – 372 с.
6. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья : сб. науч. тр. – Киев : Наук. думка, 1988. – 324 с.
7. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII века / сост., пер. с латин., вступ. статья и примеч. М. В. Кашубы. – Киев : Наук. думка, 1987. – 527 с.
8. Проблема людини в українській філософії XVI – XVIII ст. / відп. ред. М. Кашуба. – Львів : Логос, 1998. – 239 с.
9. Скотний В. Г. Філософія. Історичний і систематичний курс / В. Г. Скотний. – К. : Знання України, 2005. – 576 с.

Мовчан Вера. Этническая парадигма украинской философии. В статье проанализированы истоки и объективные принципы присущего украинской философии доминирования морального начала. Показано, как на протяжении всей истории моральный подход становится объективным основанием для определения системы смысло-жизненных ценностей, основополагающих принципов человеческой жизни и отношений человека с миром.

Ключевые слова: украинская философия, этическая парадигма, моральность, целостность образа, софийность.

Movchan V. The Ethical Paradigm of Ukrainian Philosophy. The article presents the analysis of the origins and objective of the fundamentals inherent to the Ukrainian philosophy of the domination of moral. It is shown that

throughout its history the moral approach becomes an objective basis for determining the system of life values, the fundamental principles of human life and man's relationship with the world.

Key words: Ukrainian philosophy, ethical paradigm, morality, integrity, image, sofineti.

Стаття надійшла до редколегії
17.02.2016 р.